

Franz Liszt in Nederland

Albert Brussee

Franz Liszt in Nederland

AB Music Productions & Editions, Den Haag/
Brave New Books, Rotterdam, 2024

© 2024 AB Music Productions & Editions
Tarwekamp 35, 2592 XG Den Haag, Nederland
www.albertbrussee.nl

Druk (Print-on-demand): Brave New Books (www.bravenewbooks.nl)

ISBN/EAN: 978-94-650114-4-8

Lay-out: Albert Brussee.

Omslag: Berkhout Grafische Ontwerpen, Harmelen. Ontworpen op basis van 'Gezicht in de Opper bij het Grote Kerkplein, uit het noorden', een aquarel van H. Spetter naar P.A. Schipperus, 1950. Stadsarchief Rotterdam, IX-2314.

Technische ondersteuning: Drukkerij Polstra, Voorburg.

Foto achteromslag: Bart Brussee, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Introductie

Ontstaansgeschiedenis	7
Redactionele principes	8
Een woord van dank	9

I Franz Liszt op tournee door Nederland (18 november–23 december 1842)

I-1	Wat er aan voorafging	12
I-2	Overnachting in Nijmegen	14
I-3	Franz Liszt in Zaltbommel? – een dispuut	15
I-4	Den Haag – vijf brieven, vijf concerten	22
I-5	Het concert in de Koninklijke Franse Schouwburg	30
I-6	Amsterdam – het eerste concert in Frascati	34
I-7	'Meester aan het klavier en in het drinken' – het concert in Leiden	38
I-8	Franz Liszt in Wassenaar – een onbekende brief uit de Falk-collectie	39
I-9	De mysterieuze 'Salle de l'Opper' in Rotterdam	41
I-10	Utrecht – het concert 'op het Vredenburg'	43
I-11	Verwarring rondom Liszts tweede bezoek aan Leiden	52
I-12	Het tweede concert in Frascati	57
I-13	Franz Liszt in de St.-Bavo	59
I-14	Afscheid van Den Haag	62
I-15	Het derde concert in Frascati	64
I-16	Grand Concert d'adieu	65
	Chronologie	69

II Franz Liszt in Rotterdam ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst (10–18 juli 1854)

II-1	Inleiding	74
II-2	Zestig uur onderweg!	75
II-3	Dinsdag 11 juli	77
II-4	Van vierriemsgieken, een 'Fête vénitienne' en een stel viswijven	83
II-5	Het 'Groot Algemeen Muzijkfeest' – de eerste dag (13 juli)	86
II-6	De tweede dag (vrijdag 14 juli)	88
II-7	Apotheose en afsluiting van het festival (zaterdag 15 juli)	90
II-8	Franz Liszt in Scheveningen en Den Haag	96
II-9	Afscheid van Rotterdam – de terugtocht naar Weimar	101
II-10	De compositiewedstrijd – de correspondentie met Vermeulen	104
II-11	Nawoord	107
	Chronologie	108

III Franz Liszt in Amsterdam (24–30 april 1866)

III-1	Een inleidend woord over de <i>Graner Messe</i> , Herman van Bree en het muziekcollege 'Zelus pro Domo Dei'	112
III-2	Over de Nederlandse première van de <i>Graner Messe</i> en een onbekende Liszt-brief	113
III-3	De briefwisseling Franz Liszt – Herman van Bree	116
III-4	Het concert in de Parkzaal	118
III-5	Het tweede concert in de Parkzaal	123
III-6	De uitvoering van de <i>Graner Messe</i> in de Mozes en Aäronkerk	125
III-7	Franz Liszt op koninklijk bezoek in Den Haag	127
III-8	Een muzikaal dispuut ter afsluiting	130
	Chronologie	135

IV Franz Liszt op Paleis Het Loo (2–11 mei 1875 / 15–25 mei 1876)

1875

IV-1	Koning Willem III, Paleis Het Loo en de pensionaires	138
IV-2	De briefwisseling Liszt-Dumonceau	140
IV-3	De audities – twee onbekende afbeeldingen	142
IV-4	Het concert van Liszt en Wieniawski	147

1876

IV-5	Voorafgaand aan het tweede bezoek	150
IV-6	Een illustere jury	153
IV-7	De pensionaires – de programma's	154
IV-8	De Malibran-medaille – onenigheid tijdens de audities	157
IV-9	Afscheid van Paleis Het Loo – de laatste brieven	160
	Chronologie	166

Appendices

	<i>Valse pour Marie</i>	170
	Bibliografie/Geraadpleegde literatuur	173
	Personenregister	179
	Register van in dit boek vermelde composities van Franz Liszt	187

Introductie

Ontstaansgeschiedenis

Op 22 oktober 1811 werd in het dorpje Raiding (Doborján), op de grens van het huidige Oostenrijk en Hongarije, Franz Liszt geboren. Hij ontwikkelde zich tot een pianist wiens instrumentale beheersing en legendarische uitstraling tot op de dag van vandaag tot de verbeelding spreken. Daarnaast was Liszt een buitengewoon productief componist wiens omvangrijke oeuvre nog steeds niet volledig doorvorst en uitgegeven is. Tellen we daarbij het feit dat de pianist-componist met wereldlijke en geestelijke leiders uit heel Europa, met dichters, schrijvers, schilders en natuurlijk met zijn collega-musici langer dan een halve eeuw levendig contact heeft onderhouden – getuige circa twaalf duizend bewaard gebleven brieven die evenmin compleet toegankelijk zijn – dan begrijpt men dat in het jaar 2011, tweehonderd jaar na zijn geboorte, aan deze fascinerende persoonlijkheid wereldwijd bijzondere aandacht geschonken werd, en dit gedenkjaar aanleiding was minder bekende aspecten van zijn leven en oeuvre in een verhelderend daglicht te stellen.

Een van die minder bekende aspecten is de relatie die Franz Liszt met Nederland heeft onderhouden. Vijf maal heeft hij ons land voor langere tijd bezocht. In november/december 1842 maakte hij tezamen met de beroemde tenor Rubini een uitgebreide tournee door de 'Lage Landen aan de Zee'. In 1854 was hij in Rotterdam aanwezig ter gelegenheid van het zilveren jubileum van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, waarvan hij erelid was. Twaalf jaar later woonde hij in Amsterdam concerten in de Parkzaal en de Mozes en Aäronkerk bij, waar composities van hem werden uitgevoerd. En in 1875 en 1876 was hij als jurylid te gast bij koning Willem III op Paleis Het Loo – dit in verband met studiebeurzen die door de koning aan jonge, talentvolle musici verstrekt werden. Over dit alles is nauwelijks iets te vinden in de tegenwoordig zeer omvangrijke buitenlandse Liszt-literatuur. De redenen hiervoor liggen deels in de taalbarrière en in het feit dat het bronmateriaal in verschillende, soms minder toegankelijke archieven wordt bewaard.

In Nederland is in het verleden over dit onderwerp wel degelijk gepubliceerd. Het muziektijdschrift *Caecilia* besteedde in 1911 ruimschoots aandacht aan Liszts bezoeken aan ons land in een speciale Liszt-uitgave. In het jaar daaropvolgend schreef Herman Rutters in dit blad een uitgebreid artikel in twee afleveringen over het 'Driedaagsch Muziekfeest te Rotterdam'. En in *De Muziek*, een tijdschrift onder redactie van Paul F. Sanders en Willem Pijper, verscheen in 1933 een belangwekkende studie van J.D.C. van Dokkum: 'Franz Liszt en zijn betrekkingen tot het Nederlandsche muziekleven in de 19de eeuw met een elftal onuitgegeven brieven'. Deze studies handelen echter in hoofdzaak over Liszts bezoeken aan Rotterdam en Amsterdam in respectievelijk 1854 en 1866. Over de concertreis door Nederland in 1842 en Liszts aanwezigheid op Paleis Het Loo bij Apeldoorn is in het verleden, ook in Nederland, nauwelijks gepubliceerd.

Daar kwam verandering ten goede in toen in 1979 de Franz Liszt Kring werd opgericht. In het jaarlijks verschijnende *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring* was het thema 'Liszt in Nederland' een regelmatig terugkerend onderwerp en werden verschillende, voorheen onbekende aspecten van diens contacten met ons land aan het licht gebracht. Het was met name de lang dienende voorzitter drs. Peter Scholcz die het thema heeft

uitgediept. Deze contrabassist, koordirigent en musicoloog van Hongaarse afkomst had in het kader van zijn musicologiestudie als onderwerp voor zijn Engelstalige scriptie *Franz Liszt and Holland* gekozen. Nooit uitgegeven, werden gedeelten tot Nederlandstalige artikels omgewerkt en in het *Tijdschrift van de Franz Liszt Kring*, soms in samenwerking met de toekomstige hoofdredacteur Christo Lelie, gepubliceerd. De literatuurlijst aan het eind van dit boek levert daarvan een overvloedig bewijs. Daarnaast was er in 1991 een kleine expositie, speciaal over 'Liszt in Amsterdam', welke tijdens het door de Franz Liszt Kring georganiseerde symposium in de Beurs van Berlage te bezichtigen was. Ook in 2003 werd er een Liszt-tentoonstelling gehouden, dit keer geconcentreerd rondom diens destijds fel bediscussieerde bezoek aan Zaltbommel op 19 november 1842; deze tentoonstelling was te bezichtigen in het Maarten van Rossumhuis aldaar. Het Liszt-jaar 2011, tenslotte, was voor het bestuur van de Franz Liszt Kring aanleiding een lang gekoesterde wens in vervulling te doen gaan: het presenteren van een omvangrijke overzichtstentoonstelling waarin aan alle bezoeken van Franz Liszt aan ons land recht werd gedaan; deze expositie was maandenlang te bezichtigen op de muziekafdeling in de Openbare Bibliotheek Amsterdam.

Het was ondergetekende, destijds secretaris van de Franz Liszt Kring en redacteur van het tijdschrift sinds 1987, die de eer te beurt viel deze tentoonstelling samen te stellen en te beschrijven, gebaseerd op bovengenoemde studies en exposities. Ik trok alle eerder uitgezette lijnen na, bezocht archieven en bibliotheken, en bestudeerde inmiddels elders uitgebrachte studies zoals 'Vertoningen op Het Loo' door E. van Heuven-van Nes, gepubliceerd in *Het Witte Loo*, een uitgave van Rijksmuseum Paleis Het Loo (1992), en Mathieu Heinrichs' *Liszt in Utrecht 1842* (2009). Zo konden bij het opnieuw vormgeven van deze materie verscheidene omissies en correcties op het eerder geschetste beeld worden aangebracht en nieuw beeldmateriaal worden aangedragen.

Alles uitvoerig beschrijvend overschreed het resultaat, circa zestig dichtbedrukte bladzijden tekst, de omvang van ons tijdschrift echter royaal. Tijdens een bestuursvergadering werd daarom besloten mijn 'Inleiding' terug te brengen tot een tweetalig calendarium waarin slechts de belangrijkste data en feiten aangaande Liszts verblijf in Nederland puntsgewijs staan vermeld, gevolgd door de tentoonstellingscatalogus.

De eerste opzet bleef op de plank liggen en enerzijds omdat hiermee veel details verloren zouden gaan, anderzijds omdat er nieuwe, aanvullende feiten boven water zijn gekomen - zoals bijvoorbeeld Liszts bezoek aan de St.-Bavo in Haarlem in 1842 - besloot ik in 2022 alles te herzien, waar nodig aan te vullen, en in boekvorm uit te geven. Omdat in de buitenlandse Liszt-literatuur Liszts bezoeken aan Nederland nog steeds onderbelicht zijn en de gegeven informatie niet altijd correct is, zal tevens een Engelstalige versie verschijnen.

Redactionele principes

Om veelvuldig bladeren te voorkomen, wordt een systeem van voetnoten gebruikt; deze zijn per hoofdstuk genummerd. De illustraties zijn echter doorgenummerd.

Bij verwijzing naar een bepaald boek of artikel wordt een code gebruikt bestaande uit de initialen van de auteur gevolgd door het jaar van publicatie. In de bibliografie aan het eind van het boek vindt men deze codes in alfabetische volgorde, gevolgd door de volledige gegevens van uitgave. Bij het raadplegen van websites is over het algemeen de datum van bezoek vermeld.

Onder de afbeeldingen staat altijd vermeld uit welk archief, museum of collectie deze afkomstig zijn. Van bijna alle illustraties kon de herkomst worden vastgesteld en werd officieel toestemming gegeven voor publicatie. Wanneer de herkomst van een bepaalde afbeelding onduidelijk is, en daarmee de auteursrechtelijke status, worden personen of instanties die menen rechten te kunnen claimen, vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever (zie de colofon).

Een woord van dank

De volgende bibliotheken en archieven (in alfabetische volgorde) worden hartelijk bedankt voor het ter beschikking stellen van het beeldmateriaal, dat een niet onbelangrijk deel van deze editie vormt:

- Bibliothèque nationale de France, département des Manuscrits, Parijs
- CODA Archief, Apeldoorn
- Collectie 'Erfgoed Leiden en Omstreken', Leiden
- Dordrechts Museum, Dordrecht
- Goethe- und Schiller-Archiv, Weimar
- Haags Gemeentearchief, Den Haag
- Het Utrechts Archief, Utrecht
- Klassik Stiftung Weimar, Weimar
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- Koninklijke Verzamelingen, Den Haag
- Liszt Archief Delft, Delft
- Magyar Nemzeti Múzeum, Boedapest
- Maritiem Museum, Rotterdam
- Museum Stadskaas, Zaltbommel
- Nederlands Muziek Instituut, Den Haag
- Noord-Hollands Archief, Haarlem
- Regionaal Archief Nijmegen, Nijmegen
- Regionaal Archief Rivierenland, Tiel
- Rijksmuseum Paleis Het Loo, Apeldoorn
- Spoorwegmuseum, Utrecht
- Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam
- Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam
- Stichting Archief Leids Studentenleven, Leiden
- Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Amsterdam.

Voor het kritisch doorlezen van het typoscript en hun waardevol commentaar ben ik veel dank verschuldigd aan mijn zuster Hannie Brussee en aan dhr. Hans Roskam, de auteur van onder meer een interessante studie over het leven van Willem Noske. Mijn hartelijke dank gaat daarnaast uit naar Christo Lelie voor het ter beschikking stellen van de vele foto's uit zijn rijke Liszt-archief, en naar Joop Berkhout voor het ontwerp van de fraaie omslag en de kaart met de plaatsen die Liszt in Nederland heeft aangedaan (afb. 1).

Albert Brussee
Den Haag, herfst 2023

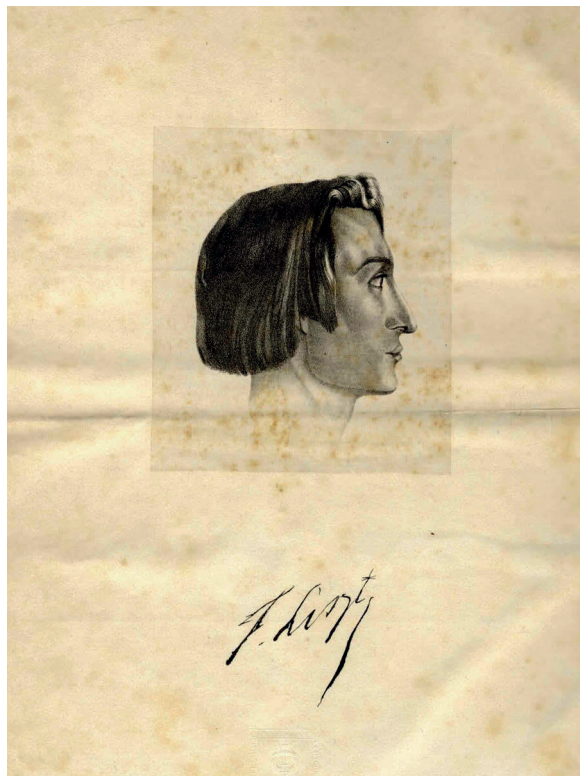

Afb. 1. Een kaart van Nederland anno 1840, met de steden en plaatsen die Liszt heeft bezocht.
1. Nijmegen, 2. Zaltbommel, 3. Rotterdam, 4. Den Haag, 5. Wassenaar, 6. Leiden,
7. Haarlem, 8. Amsterdam, 9. Utrecht, 10. Apeldoorn.

I

Franz Liszt op tournee door Nederland

(18 november–23 december 1842)

Afb. 2. Een portret van Franz Liszt (naar de medaille door A. Bovy uit 1837), zoals afgebeeld in: J. W. Christern, *Franz Liszt. Nach seinen Leben und Wirken aus authentischen Berichten dargestellt* (1841). Nederlands Muziek Instituut (NMI), Den Haag.

I-1 Wat er aan voorafging

Het is niet algemeen bekend dat Franz Liszt (afb. 2), voorafgaand aan zijn grote tournee door Nederland in november/december 1842, al tweemaal voet op Hollandse bodem had gezet. In juli en de eerste helft van augustus 1840 maakte de grote pianist in gezelschap van Marie d'Agoult een concertreis door de Rijnstreek. Op 13 augustus gaf hij in de Grote Zaal van het Casino van Keulen zijn laatste concert, waarna het paar met een boot de Rijn en Waal afzakte en de geliefden in Rotterdam afscheid namen. Liszt vertrok naar Engeland, Marie keerde terug naar Parijs.¹ Van dit eerste bezoek aan Nederland zijn geen sporen in dagbladen traceerbaar.

Een jaar later was Liszt opnieuw op doorreis in Nederland. Na concerten in Kopenhagen en Hamburg zette hij koers naar Amsterdam waar hij, na een korte stop in Cuxhaven in verband met een zware storm, op maandag 2 augustus samen met zijn secretaris Belloni arriveerde. Een annonce onder het hoofd 'Concert-, Tooneelnieuws, enz.' in het *Algemeen Handelsblad* van 5 augustus 1841 bevestigt dit korte bezoek aan onze hoofdstad (afb. 3).²

Afb. 3. Annonce in het *Algemeen Handelsblad* van 5 augustus 1841. Krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek (Delpher), Den Haag.

Zoals uit dit krantenbericht valt op te maken, vertrok Liszt nog dezelfde dag naar 'de badplaatsen aan den Rijnsoever', waarmee het vakantie-eiland Nonnenwerth bedoeld werd. De reis erheen liep via Rotterdam, waar werd overnacht. Aan de balie van Hôtel des Bains informeerde de virtuoos of Marie d'Agoult zich al had laten inschrijven. Zij zou namelijk ook naar het Rijneland komen; in een eerdere brief had haar minnaar haar aangeraden in Le Havre de boot naar Rotterdam te nemen en in genoemd hotel op hem te wachten.³ Hij trof haar er echter niet aan en enigszins teleurgesteld kroop de virtuoos alleen in bed...

De volgende morgen, om zes uur 's ochtends, stapten Liszt en Belloni aan boord van de boot naar Düsseldorf. Op woensdag 4 augustus werd de reis voortgezet naar

¹ SG-2009, p. 719.

² Het was Liszt-kenner Christo Lelie, die in 2010 in het digitaal doorzoekbare krantenarchief van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag dit bericht in het *Algemeen Handelsblad* vond.

³ Zie de vanuit Hamburg geschreven brief van 27 juli 1842; SG/JB-2001, p. 846 (brief 411).

Keulen. Daar bleek het mogelijk nog dezelfde dag door te reizen naar Bonn en vandaar naar Rolandseck/Nonnenwerth, waar Marie d'Agoult, van Mainz komend, enkele uren eerder gearriveerd was.

Veel rust heeft Liszt zich op Nonnenwerth niet gegund. Reeds op 11 augustus gaf hij een concert in het nabijgelegen Bonn, waarna tientallen concerten in de Rijnstreek volgden.⁴ In de loop van november 1841 trok Liszt al concorderend oostwaarts en arriveerde op 25 november in Weimar, de stad die een centrale rol in zijn leven zou gaan spelen.

Afb. 4. Giovanni Rubini op het hoogtepunt van zijn roem, een lithografie van Joseph Kriehuber (1828), gedrukt bij Joh. Höfelich, Wenen. Liszt Archief Delft.

Na triomfen in Berlijn, Sint-Petersburg en Parijs treffen we Franz Liszt op 21 oktober 1842 opnieuw in Weimar aan. De kroonprins van het groothertogdom Saksen-Weimar-Eisenach, Carl Alexander (1818–1901), was op 8 oktober 1842 in Den Haag in het huwelijk getreden met de Nederlandse prinses Sophie van Oranje-Nassau (1824–1897), de dochter van koning Willem II en Anna Paulowna van Rusland. Op uitdrukkelijke wens van haar oudere zuster Maria Paulowna, de groothertogin van Weimar-Saksen-

⁴ Voor meer details over Liszts verblijf op Nonnenwerth, zie: Peter van Korlaar/Jaap Sluiter, 'Over een eiland in de Rijn, een beroemde pianist én componist en een verloren dagboek' (PK/JS-2017), en Albert Brussee, 'Franz Liszt en Marie d'Agoult op Nonnenwerth in de (na)zomer van 1841' (AB-2017).

Eisenach⁵, was Liszt uitgenodigd om met zijn spel de feestelijkheden, die vervolgens in Weimar plaatsvonden, glans te verlenen. Aan deze uitnodiging had de beroemde pianist welwillend gehoor gegeven. Hij vertrok *stante pede* uit Parijs en reisde via Luik en Aken naar Frankfurt am Main. Daar ontmoette hij op 20 oktober de eveneens door Maria Paulowna uitgenodigde, wereldberoemde tenor Giovanni Battista Rubini (afb. 4).⁶ Samen legden ze de laatste etappe naar Weimar af, waar ze op 23 oktober 1842 een concert in het paleis gaven en – naast enkele privé-optredens voor de groothertogelijke familie – op 29 oktober een liefdadigheidsconcert in het theater.

Dit alles is van belang om te begrijpen waarom Liszt en Rubini vervolgens hun schreden westwaarts richtten en bijna een maand lang in Nederland concerten hebben gegeven. Het laat zich aanzien dat prinses Sophie hier een stimulerende en bemiddelende rol heeft gespeeld. Ze zal er op gewezen hebben dat haar vader op 6 december 1842 de vijftigjarige leeftijd bereikte, iets wat in Den Haag met feestelijkheden van verschillende aard gevierd werd; ze zal er bij beide kunstenaars op aangedrongen hebben hun opwachting bij het Nederlandse hof te maken.

Hoe dit ook zij – het staat vast dat kort na het einde van de huwelijksfeestelijkheden in Weimar Franz Liszt, Giovanni Rubini en diens leerling Sophie Ostergaard⁷ met hun gevolg al concerterend naar Nederland zijn vertrokken.⁸ De route liep via Erfurt, Coburg (concerten op 1 en 4 november), Gotha (concert op 9 november) en Frankfurt am Main. In Frankfurt werd op 15 november een concert in de Weidenbusch-zaal gegeven – Liszt speelde onder andere zijn *Réminiscences de Don Juan* en een niet nader gespecificeerde 'Etude' –, waarna de reis 'en voiture' naar Mainz werd voortgezet. Daar namen ze de boot naar Keulen, overnachtten in Hôtel Royal, en gaven voor hun vertrek op 18 november nog snel even een matinee in de zaal van dat hotel.⁹

I-2 Overnachting in Nijmegen

Het begon al donker te worden toen de reizigers in Nijmegen van boord gingen en overnachtten in hotel 'In den Rotterdamschen Wagen' aan de Priemstraat, het drukst bezochte logement van die stad, waarvoor de diligences van en naar Kleef, Arnhem, Zutphen en andere bestemmingen stopten. Een korte vermelding in de *Nijmeegsche*

⁵ Maria Paulowna (ook Pavlovna, 1786–1859), zuster van de machtige tsaar Nicolaas I, was gehuwd met Carl Friedrich van Saksen-Weimar-Eisenach (1804–1853). Zij was – in tegenstelling tot haar echtgenoot – een sterke persoonlijkheid, die in feite aan het hof de dienst uitmaakte.

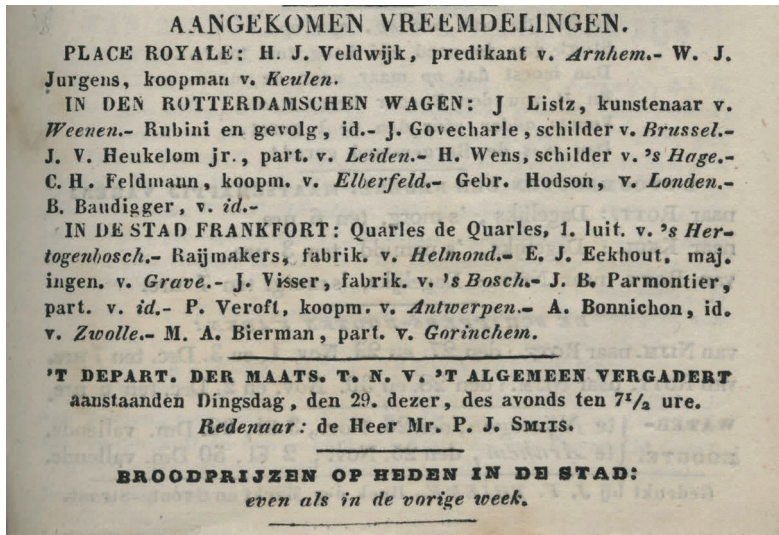
⁶ Giovanni Battista Rubini (1794–1854), wel de nachtegaal van Europa genoemd, was in de jaren twintig en dertig van de 19de eeuw de ongekroonde koning der tenoren. Hij zong vaak door componisten als Donizetti en Bellini speciaal voor hem geschreven rollen in de grote operahuizen van Italië, maar werd ook in Parijs en Londen op handen gedragen. Liszt had Rubini in mei 1841 al eerder in Londen ontmoet en hem begeleid in 'Preghiera' ('Gebet') uit de opera *Mosè in Egitto* van Rossini (DM-2013, p. 215). In de winter van 1842–43 was Rubini 48 jaar oud en als zanger enigszins op zijn retour.

⁷ Marie Sophie Ostergaard (Østergaard; 1810–1866) was een Deense sopraan, die in 1840–41 regelmatig in Londen optrad. Zij kreeg daar kennis aan Rubini en staat te boek als 'een protégé van diens vrouw Adelaide en Rubini's leerling' (DM-2013, p. 221). Ze zong duetten met hem, maar trad ook solistisch op. Toen Liszt en Rubini in januari 1843 ieder huns weegs gingen, volgde ze Rubini naar St. Petersburg.

⁸ Welke personen deel uitmaakten van dit 'gevolg' staat nergens gespecificeerd. Zeker is dat Liszts secretaris Belloni de concerten in Nederland naar volle tevredenheid regelde – zie de brief van 30 november 1842 (I-4, voetnoot 51) – en Rubini vergezeld werd door zijn vrouw Adelaide Comelli, zoals blijkt uit Liszts brief van 22 december 1842 (I-16, voetnoot 154).

⁹ MS-1994, p. 256.

Vreemdenlijst of Weekblaadje van 26 november 1842 (afb. 5) toont dit onomstotelijk aan.¹⁰ Aangezien de 'Vreemdenlijst' op de zaterdag werd uitgegeven, informatie geeft over de daaraan voorafgaande week (in dit geval van vrijdag 18 tot en met donderdag 24 november) en Liszt en Rubini als eersten op de lijst van aangekomen vreemdelingen vermeld staan, kan hieruit worden afgeleid dat zij aan het begin van die periode, dus op vrijdagavond 18 november gearriveerd zijn, wat exact klopt met het bovenstaande.

Afb. 5. Vermelding van 'J. Listz, kunstenaar v. Weenen' (sic!) en 'Rubini en gevolg' in de rubriek AANGEKOMEN VREEMDELINGEN in de *Nijmeegsche Vreemdenlijst of Weekblaadje* van 26 november 1842. Regionaal Archief Nijmegen.

I-3 Franz Liszt in Zaltbommel? – een dispuut

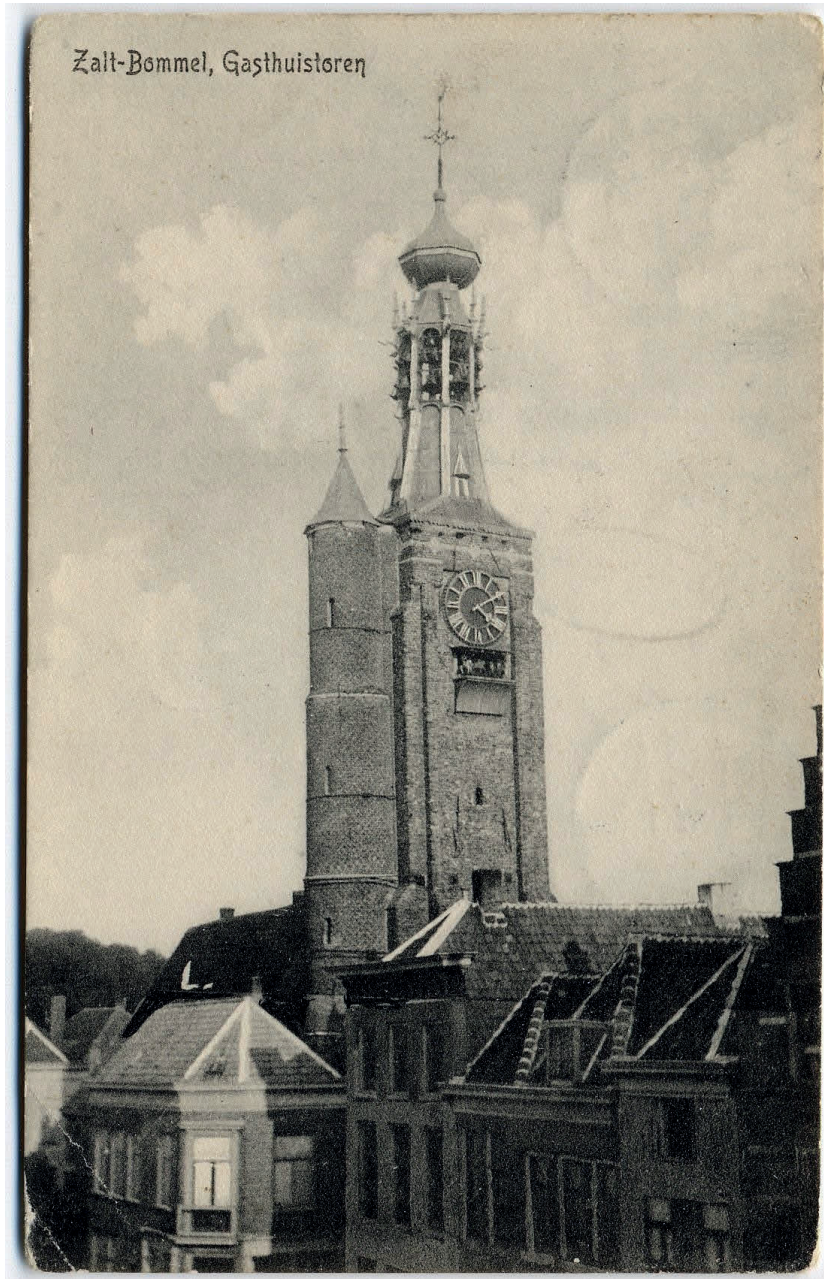
In 1939 verscheen het boekje *Impromptu* van dr. Anton van Anrooy.¹¹ De auteur beschrijft daarin dat hij van zijn vader vernomen had dat diens vader, de stadsgeneesheer Antonie van Anrooy (1816–1893), graag het verhaal vertelde dat Franz Liszt, komend met de boot van Nijmegen en aan het pittoreske stadje Zaltbommel voorbijvarend, met verbazing en bewondering de klanken van een carillon hoorde die hem vanuit de Gasthuistoren tegemoet waaiden.¹² Geheel onbekend met dit typisch Nederlandse muziekinstrument zou Liszt de schipper verzocht hebben aan te meren, waarna hij naar het dicht aan de oever gelegen torentje van het Gasthuis liep, over de steile stenen wenteltrap naar boven klom (zie afb. 6, links van de toren) en de organist-beiaardier Carolus Leenhoff¹³ (afb. 7) tijdens zijn spel verraste.

¹⁰ Het was Thijs de Torenwachter (Hans Keser), die hier als eerste op attendeerde in zijn column Bommalaria in het weekblad *De Toren* van 23 mei 1979 (TT-1979).

¹¹ Dr. Anton van Anrooy (1895–1946) was een muziekminnende huisarts, later bedrijfsarts bij NV Philips Gloeilampenfabriek te Eindhoven. De eveneens in Zaltbommel geboren en getogen componist Peter van Anrooy (1879–1954), de schepper van de *Piet Hein Rhapsodie*, was een achterneef van hem.

¹² In de Gasthuistoren hangt nog steeds een fraai carillon van de gebroeders Hemony uit 1654.

¹³ De naam Carolus Leenhoff (1807–1878) moet in het midden van de 19de eeuw een bekende klank hebben gehad, want dezelfde foto die hier getoond wordt (afb. 7) vindt men in het Album Amicorum

Afb. 6. De Gasthuistoren te Zaltbommel, een Ansichtkaart uit 1911.
Collectie Regionaal Archief Rivierland.

van Jacques Hartog, leraar muziekgeschiedenis aan de Muziekschool van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst te Amsterdam. Dit fraaie gedenkboek, dat bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, bevat een groot aantal foto's, visitekaartjes, brieven en zelfs aquarellen van bekende kunstenaars als Röntgen, Reger, Wieniawski, Mesdag en vele anderen.

Deze zou de vreemdeling de werking van het instrument hebben uitgelegd en hem vriendelijk hebben uitgenodigd bij hem thuis de maaltijd te gebruiken. Na het eten speelde zijn niet onbegaafde dochter, de dertienjarige Suzanne Leenhoff, de vreemdeling een *Andante* van Beethoven voor. Liszt, die nog steeds zijn naam niet genoemd had, loofde haar spel en ried haar aan in Parijs haar muziekstudie te vervolgen.¹⁴ Vervolgens nam hij zelf achter het klavier plaats “en door de kamer in het kleine huis aan de oude straat gaat het wonderlijke spel. De moeilijkste passages ruischen als lichte stroomen van muziek. (...) Grootscher dan ooit parelde de schoonheid door de kamer.” “Maar wie bent U?”, moet moeder Leenhoff verbaasd gevraagd hebben, waarop de pianist antwoordde: “Ik ben Franz Liszt en breng me nu naar de boot terug, want ik moet verder!”¹⁵

Afb. 7. Anonieme foto van Carolus Leenhoff. Collectie Museum Stadskasteel, Zaltbommel.

Vanaf het moment van verschijnen van dit boekje is er een dispuut gaande, of Liszt nu wél of niet in Zaltbommel geweest is. De eerste die ten gunste van deze kwestie gepleit heeft, was Thijs de Torenwachter. In het weekblad *De Toren* schreef hij in 1979 twee artikels met als titel *Was Liszt écht in Bommel?*, waarin hij aannemelijk wist te maken dat:

- Liszt en Rubini de nacht van 18 op 19 november in Nijmegen hebben doorgebracht (voetnoot 10).
- De reizigers van een ‘gecharterd schip’ gebruik hebben gemaakt, niet van de lijndienst richting Rotterdam, aangezien die boten slechts een klein half uur in Bommel aanlegden, veel te kort voor het uitstapje zoals dat door Van Anrooy beschreven werd.
- Liszt omstreeks half twaalf langs Zaltbommel kwam gevaren en het carillon op marktdagen ‘s ochtends van elf tot twaalf bespeeld werd. Het was dus goed mogelijk dat hij op het dek staand van verre het klokkenspel gehoord heeft en, nieuwsgierig naar dit hem onbekende muziekinstrument, zich aan land liet zetten.¹⁶

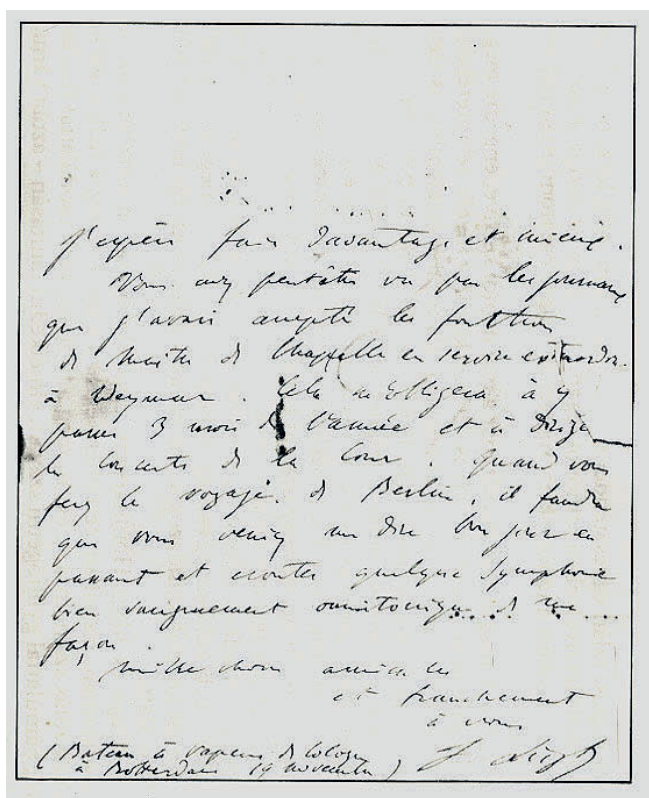
¹⁴ Suzanne Leenhoff (1829–1906) zou inderdaad enkele jaren later naar Parijs gaan. Of ze aan het Conservatoire gestudeerd heeft, moet worden betwijfeld; er zijn geen bronnen die dit bevestigen. Zeker is echter dat ze in de Franse hoofdstad als pianolerares de later zo beroemd geworden schilder Edouard Manet heeft leren kennen, met wie ze in 1863 in het huwelijk trad. Over haar kleurrijke leven zijn in 2014 twee boeken verschenen: *Suzanne en Edouard Manet – De liefde van een Hollandse pianiste en een Parijse schilder* van Thera Coppens (TC-2014) en *Madame Manet – Muziek en Kunst in het Parijs van de Impressionisten* door Ton van Kempen en Nicoline van de Beek (TK/NB-2014).

¹⁵ De aanhalingen werden ontleend aan AA-1939, pp. 45, 46.

¹⁶ TT-1979.

Een belangrijke stap werd voorts gezet toen Peter Scholcz attendeerde op een brief van Franz Liszt aan de bekende musicoloog François-Joseph Fétis met als onderschrift 'Bateau à vapeur de Cologne à Rotterdam 19 Novembre.'¹⁷ (Zie afb. 8, in de linker onderhoek). Deze brief toont onomstotelijk aan dat Liszt daags na aankomst in Nijmegen inderdaad langs Zaltbommel is gevaren. De kans dat de door Van Anrooy opgediste geschiedenis stoelt op een historische gebeurtenis, neemt hierdoor enorm toe. In ieder geval staat nu vast dat indien Liszt in Zaltbommel van boord is gegaan, dat op zaterdag 19 november moet zijn geweest (en niet op dinsdag 22 november, zoals Thijs de Torenwachter meende).

Sceptici wezen er echter op dat het feit dat Liszt op de bewuste dag langs Zaltbommel is gekomen nog niet bewijst dat hij daar voet aan wal heeft gezet. Noch in zijn brief aan Fétis, noch in die aan Marie d'Agoult schreef Liszt ook maar iets over Zaltbommel, carillonspel of Leenhoff.

Afb. 8. De laatste bladzijde van Liszts brief aan Fétis van 19 november 1842. Goethe- und Schiller-Archiv (GSA 59/62.12).

¹⁷ Deze brief werd in 1989 voor het eerst gepubliceerd in: Mária Eckhardt, *Liszt Ferenc válogatott levelei* ['Geselecteerde brieven van Franz Liszt'], ME-1989. Langs deze weg zal Scholcz het in het kader van dit dispuut belangrijke document hebben leren kennen. Hij heeft hierover bij mijn weten zelf nooit gepubliceerd, maar de informatie verspreidde zich in de gelederen van de Franz Liszt Kring. De eerste schriftelijke vermelding vindt men in: Arthur Gieles, 'Franz Liszt in Zaltbommel?!' (AG-2003).

In het Liszt-jaar 2011 deed schrijver dezes hernieuwd archiefonderzoek in het Regionaal Archief Rivierenland, waarbij aanvullende informatie aan het licht kwam die de al jaren vastzittende discussie mogelijk vlot kon trekken. Naast het boekje van Van Anrooy uit 1939 bleek er namelijk een nog veel oudere, niet eerder opgemerkte bron te bestaan, waarin gesproken wordt over Liszts bezoek aan Zaltbommel. Deze bron is te vinden in het *Zalt-Bommelsch Nieuws- en Advertentieblad* van 14 november 1919. Het betreft het verslag van een raadsvergadering. Tijdens die vergadering stelde wethouder Mooring voor “op zomeravonden het carillon te laten bespelen, om de menschen na hun werk, van deze kunst te laten genieten.” De burgemeester, J.F.B. van Hasselt, leek dit geen goed idee, aangezien de in het Gasthuis opgenomen zieken wel eens last van het klokkenspel zouden kunnen hebben.¹⁸ Wethouder Wink valt hem bij en vraagt zich af, of een carillon überhaupt wel geschikt is “tot het geven van kunst”. Dat ging de burgemeester wat te ver en vertelt dan “dat den grooten componist Liszt, die eens per boot Bommel passeerde, door het prachtige klokkenspel in verrukking werd gebracht. Hij verzocht de kapitein der boot hem aan wal te willen zetten, wat geschiedde, en heeft hier een dag vertoefd om er op zijn gemak naar te luisteren.” In wetenschappelijke kringen werd al lang gezocht naar een brief of een ander schriftelijk bewijs, dat het door dr. Anton van Anrooy naar voren gebrachte verhaal bevestigt. Aangehaalde passage uit het raads gesprek lijkt me hiervoor in aanmerking te komen. Hier blijkt immers, dat de anekdote al lang voor 1939 bij meerdere personen uit Zaltbommel bekend was en niet langer afgedaan kan worden als een ‘verzinsel’ of een ‘leuk familie-verhaal’, dat uitsluitend binnen het geslacht Van Anrooy leefde.

Aangaande het tijdstip waarop de boot langs Zaltbommel kwam gevaren vond ik in het Regionaal Archief Nijmegen in de *Nijmeegsche Vreemdenlijst of Weekblaadje* het volgende: “De stoomboten der Nederl. Maatschappij varen: naar Rott.: ‘s morg. ten 6 ure. De schippers-booten varen: van Nijmegen naar Rotterdam: elken morgen ten 7. ure.” Onder ‘schippers-booten’ moeten we rijnen van particuliere schippers verstaan, die op Rotterdam voeren en graag een centje bijverdienden door passagiers mee te nemen. Aangezien deze ‘schippers-booten’ in Zaltbommel niets te zoeken hadden – dit in tegenstelling tot de lijndiensten die het stadje aan de Waal aandeden¹⁹ – en zowel bij Van Anrooy als in het krantenbericht uit 1919 uitdrukkelijk vermeld staat dat Liszt de kapitein verzocht aan te meren (hij deed dat kennelijk niet uit zichzelf!), valt hieruit af te leiden dat het muzikale gezelschap de boottocht met een ‘gecharterd schip’ heeft gemaakt. De afstand tussen Nijmegen en Zaltbommel bedraagt hemelsbreed 42 km; over de Waal varende, die tussen beide steden met een lichte bocht loopt, bedraagt de afstand ca. 50 km. De vaarsnelheid van een stoomboot stroomopwaarts bedroeg in het midden van de 19de eeuw ca. 5 km per uur; stroomafwaarts echter kon de snelheid oplopen tot ca. 12-13 km. Dit betekent, dat de bootreis van Nijmegen naar Zaltbommel ruim vier uur geduurd moet hebben en Liszt en Rubini, indien zij een boot van de ‘Nederl. Maatschappij’ zouden hebben genomen, omstreeks kwart over tien langs Zaltbommel zijn gekomen. Op dat moment werd het carillon echter nog niet bespeeld,

¹⁸ De Gasthuiskapel dateert van 1316. Het aangrenzende Gasthuis was eeuwen lang het ziekenhuis van Zaltbommel. Tegenwoordig is in de kapel een cultureel centrum gevestigd, waarin de muziek van Franz Liszt regelmatig tot klinken komt.

¹⁹ Zie *Den Nieuwen Zalt-Bommelschen Almanak Voor het Jaar onzes Heeren Jezus Christus 1842*, bewaard in het Regionaal Archief Rivierenland.